

IRENE CHUQA MARIANA

**Jun lema' chirij ri
chajinik pa komon pa k'amaya'l**

Re jun lema' re' xb'an ruma kito'ik ri tijonela' ri xkitij k'iq'ij richin rub'anik ri tz'ib'anem pa moloj, pa q'uch, re jun tzijonem re' chuqa' ruma' kito'ik rik'in pwäq xkiya' ri FCAM richin ri samaj "Historias digitales: Niñxs haciendo redes".

Ciberfem Lab. Rujulaj ik' richin ri juna' 2022

RETAL K'ASLEMAL:

STEPHANIE BURCKHARD

Armita. Socióloga chuqa' ajtz'ib' pa ruwi' ri na'oj chirij ri rupam k'amaya'l rik'in ri rub'anik ri etamab'äl. Rutz'ib'an jalajöj ruwäch sik'iwuj richin ak'wala', q'opoj'i' alab'o' chuqa' ch'aaq' chik.

SUCELY PULUC

Maya K'iche', b'anonel wachib'äl, k'o pa ri molaj chi kij ri tz'ılanem Ximonik. Ntajin nutijoj ri' chirij ri Trabajo Social.

HEIDY LUCAS CABRERA

Maya Mam, b'anonel wachib'äl, aj elesäy wachib'äl chuqa' nsamäj pa ruwi' ri b'anob'äl

**TZALQ'OMANELA'
JAQUELYN ALACÁN**

Maya Kaqchikel, Tijonel pa Ka'i' Ch'ab'äl pa Jalajöj Na'oj chuqa' Tijonel richin Na'owuj. Pach'unel tzij chuqa' nsamäj pa ruwi' ruk'asoxik ri kich'ab'äl achamaq'i' tinamit pa k'amaya'l. Tzalc'omanel chuqa' b'anonel samaj richin Kojtzijon Pa Kaqchikel pa k'amaya'l.

Ediviges Marta Chocooj JoLomná

Maya q'eqchi', Tijonel richin Rupalb'al Tijonik Sociolingüista. Rub'anon samaj pa ruwi' ri tijonik chuqa' richin ruk'iyirisanem ri q'eqchi' cha'b'äl. Ruya'on jalajöj ruwäch tijonik chuqa' rub'anon samajib'äl richin tijonik. Tzalc'omanel, nrokisaj ri Q'eqchi' ch'ab'äl richin nutz'ib'aj rupach'un tzij.

CHOLTZIJ

Itzelal pa k'amaya'l: >

Jalajöj rub'anikil, tikirel natz'ët toq nkitäq pe k'iy tz'ib'anem chawe, toq taqil k'o nkitz'ib'aj pa redes sociales, toq nkitäq pe chawe wachib'äl ri man ak'utun ta chike, stape' rat ab'in chik chike chi man nawajo' ta chi k'o nkitäq chawe.

Chajinik pa k'amaya'l: >

Ja ronojel ri tikirel nab'an richin nachajij awi' chuwäch jun k'ayewal o poqonal ri e k'o pa k'amaya'l, achi'el ri jalajöj taq rub'eyal samaj nkib'an chi man naxib'ij ta awi' toq nakusaj ri k'amaya'l, chuqa' ri peraj b'anik nkiya' q'ij chi yatzijon, yatz'ib'an kik'in ch'aaq' chik winaqi' richin nawil rutzijol pa ruwi' ri chajinik.

Tz'ilonem pa k'amaya'l: >

Ja ri' konojel ri itzelal kib'anon chike ri winaqi' ruma kib'anikil, kiwinaqilal, ri kan yetz'iloq q'ij q'ij, stape' xa jub'a' ok, ruma rokisaxik ri jalajöj rub'eyal ruwäch ri k'amaya'l (TIC), achi'el ri wachwuj chuqa' ri taqoya'l; re re' nuyik poqonal pan ajolom chuqa' pan ak'u'x, nujikib'a' ri itzel taq na'oj pa kiwi' ri winaqi', nkiqasaj ak'o'jlem, nkib'an chi k'o sachoj pwäq, yatkijech'uj pa komon, yatkinim pa poqonal ch'akulaj chuqa' ri tz'ilonem. ¡Tatz'eta! ri itzelal pa k'amaya'l man e k'ak'a' ta, xa junam rik'in ri itzelal e qatz'eton pa taq b'ey, pa taq tijob'äl, po wakami pa jun chik k'o'jlib'äl: pa k'amaya'l, ri wachwuj, ri taqoya'l, ruwäch natäq tz'ib'anem pa k'amaya'l, pa kematz'ib', ch'aaq' chik.

Naya' q'ij: >

Toq rat naya' q'ij, naya' atzij chi üt'z nub'an chawäch yatzijon o yak'oje' rik'in jun winäq, ja rat nanojij achike ri nawajo'. Toq naya' q'ij nub'an chi rat najikib'a' awi' chuwäch jun winäq o jun na'oj, k'atzinel naya' ruq'ij ri nkinojij ri ch'aaq' chik winaqi'. Re re' k'atzinel nanataj chuqa' nab'an toq at k'o pa k'amaya'l chuqa' pa qitzij.

Rutzijol pa ruwi' ri rutzijol: >

Ja ri' ronojel ri rutzijol pa ruwi' ri rutzijol. Toq nqakusaj ri qach'uxtäq richin yojk'oje' chuqa' nqokisaj ri k'amaya'l, nqaya' kan retal ri xeqab'anala' chupam. E k'o champomal, ri nima'q taq samajay chuqa' ri molsamaj nkitzu', nkich'ob' rij ronojel ri nqab'anala', ri nqatz'ib'aj, ri nqab'ij toq nqakusaj ri k'amaya'l, re re' xanutz'ila' ri qach'o'jib'al.

Tics: >

Tecnologías de la información y las comunicaciones.

Wujil xeb'ekusäx richin re jun choltzij re':

Luchadoras:

<https://luchadoras.mx/13-formas-violencia-linea-las-mujeres/>

Acoso Online:

<https://acoso.online/mx/>

Guía de resistencia digital entre amigas.

En la red no navegas sola. Cultivando Género A.C:

<https://cultivandogeneroac.wixsite.com/misitio/nonavegassola>

NAB'EY PERAJ

Ri xta Mariana xucha' rub'i' ri ti ruhaq' toq xaläx, tiqaya' Irene chi re xcha'. Ri q'ij ri' xek'oje' ri te'ej, ri tata', ri k'exelom, ri mama', ri ch'utite'ej, achi'el ta ronojel ri tinamit k'o chiri' toq xaläx ri ti xta Irene, konojel xekikot rik'in ri b'i'aj ri'. Kan ja ri q'ij ri' ri taq ixtani' re' jantape' xek'oje' junam. K'o re toq nkitzu' ri kaj, yekil kib'eyal ri taq sutz' achi'el ta chikopi' kib'anikil, nkib'anala' jalajöj ruwäch q'or rik'in ri tura's, k'a ri toq nqa qa ri q'ij yeroplo'on pa kiwi' ri chaqi'j ruxaq taq che' ri e tzaqnäq chik. Toq ntok ri aq'a' junam nkiqum kiq'or chi ruch'i' ri q'aa'.

Ri xta Irene xk'iy pe, k'o chik kab'lajuj rujuna', ri xta Mariana ri' k'o chik b'elejlajuj rujuna'. Jun wiq'ij ri tiqaq'ij qa ri xta Mariana xuk'ul jun oyoni'k, xoyox ruma jun samaj akuchi xuya' ruwuj richin nsamäj.

—¡Tat! xkiya' nusamaj —xsik'in rik'in ronojel ruk'u'x—.

Rik'in ruya'al ruwäch ri ti tata'j xuq'etej, k'a ri, ri xta Mariana junanin xb'erub'ij chi re jun rachib'il. Ri tokaq'a' rute' chuqa' rutata' xkiq'etej rik'in kikotem, pa kik'u'x chuqa' xkina' b'is. Ri kajk'wal xk'iy yan.

Pa ruka'n q'ij ri xta Irene nutzu' chi ri xta Mariana nuk'ol rutzyaq, ruxajab' chuqa' julëy chik ruch'uxtäq pa rupeqes. Jun peraj ri kiwarab'al ntajin nk'is qa.

—Irene xkatinwoyoj pe —nukamuluj chi re ri ti ruhaq'.

—¿Akuchi? —nuk'utuj ri ti xta Irene pa nik'aj roq'ej.

Ri xta Mariana xujäch jun kaxa ri nch'ich'an rij rik'in jun ti retz'ab'al q'an rub'onil pa ruwi'.

—¿Achike re re'? —ri xta Irene xutzu' ri kaxa, ma nrajo' ta nuyoj, k'a ri eqal eqal xujäq ri kaxa, chi rupam k'o jun oyoni'b'äl.

Samaj pa tijonik

Taya' rutzijol chike ri atijoxela' chi tikik'waj jalajöj wachib'äl ri wachinäq nkokisaj richin yech'o kik'in ch'aaq' chik winaqi'. Tab'ana' jun perwuj rik'in ri wachib'äl ri' pa ri tijonik k'a ri tak'utuj ¿Achike kik'atz ri samajib'äl re' pa qak'aslem? Tab'ana' jun chike ri na'oj chuqa' taya' o tajikib'a' jun k'isib'äl na'oj chikiwäch.

—Rin ma nwajo' ta. —Xroq'ej ri xta Irene, k'a ri xuya' kan ri kaxa pa ruch'at, xel el jun ranin chuwajay. Rutata' xutz'et pe pa oksaq, xel el chi rukanoxik ri xta Irene.

Chi ruxe' ri taq che' k'o ri xta Irene, tz'uyul nujin chi re ri oq'ej, rutata' chuqa' xoq', po xuya' q'ij chi re richin xk'oje' ruyon, rija' xuchajij apo. Toq xik'o jun ka'i' ox'i' taq ch'uti ramaj, ri xta Irene xyakatäj, xrajo' na xoq', po chuqa' xurayij nutij ri ti rusub'an k'a ri nuqum qa ruq'or chirij. Toq ja yetok yan chuwajay, ri xta Irene rik'in rutata' xkak'axaj ri nkitzijoj ri xta Mariana rik'in rute' chuqa' ri mama'j.

—¿Achike ruma naya' jun royonib'äl? Xa jun ak'wal na.
—Xuk'utuj ri mama'j.

—Xtik'atzin chi re richin nusik'ij ruwuj o richin nutaq rusamaj.

—Qitzij, po man tikirel ta xe tal naya' chi re. K'o chi nqak'ut na chuwäch achike rub'eyal nukusaj.

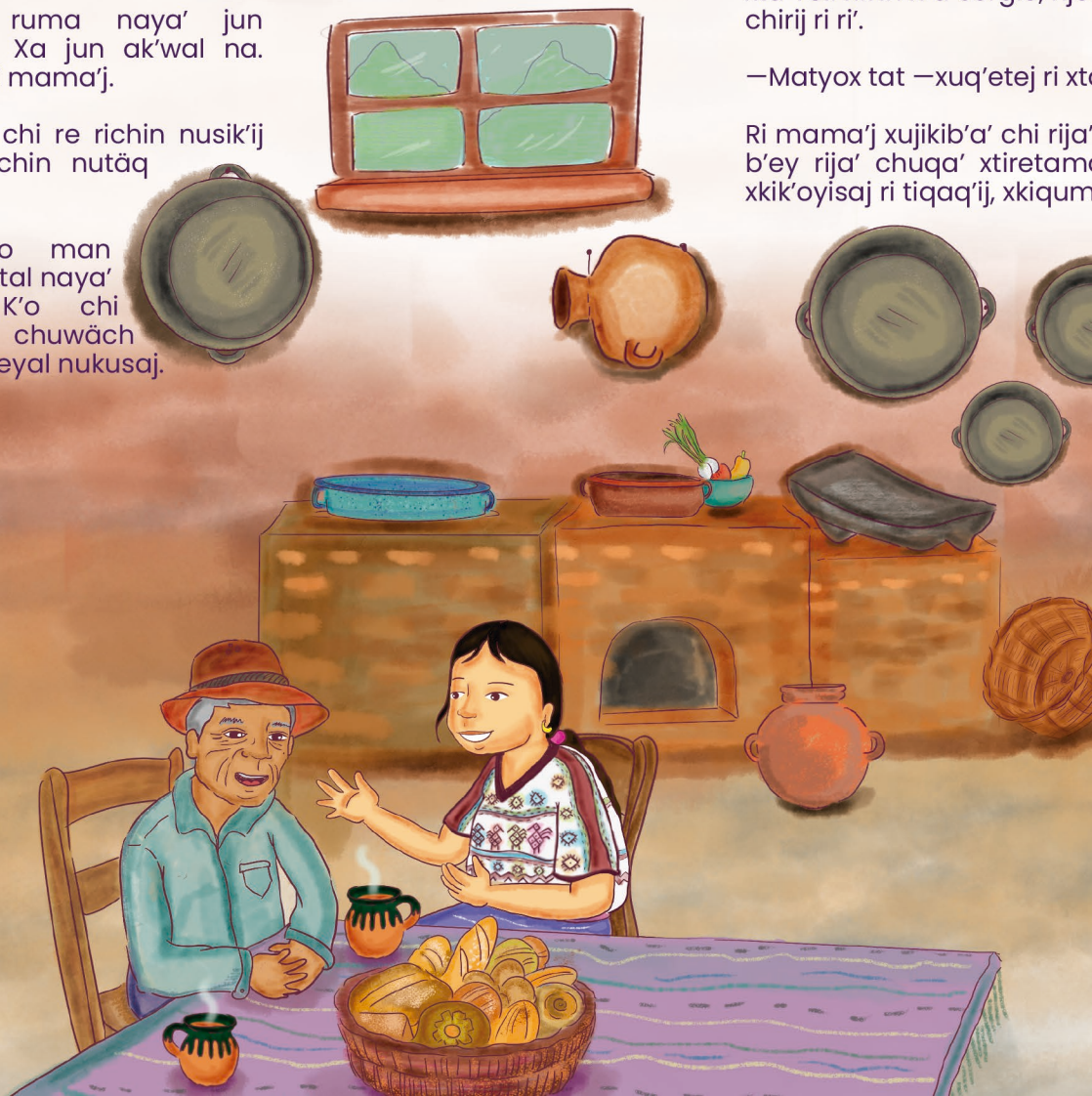
—Qitzij ri na'oj —man xeq'ajan ta chik chuqa' xemayon pa ruwi'. Xkak'axaj chi ri xta Irene chuqa' ri tata'j e petenäq chik.

—Nte', wetaman chi rik'in ronojel ri ak'u'x nab'an. Tikirel xtiqanojij jun rub'eyal chwa'q, wakami kojwa'. —Xcha' ri te'ej.

Ri toq'ij nimiqa' ri ach'alalri'il xkiya' chikiwäch chi ri mama'j nb'e rik'in ri xta Irene, yeb'e' ri luq'ij pa jun K'amaya'l Jay richin kito'ik. Konojel pa ri tinamit ketaman chi chiri' e k'o ri xta Yoli rik'in ri a Sergio, rije' chi e ka'i' yalan k'i'y ketamab'al chirij ri ri'.

—Matyox tat —xuq'etej ri xta Mariana.

Ri mama'j xujikib'a' chi rija' xtuk'wayon ri xta Irene k'a ri pa b'ey rija' chuqa' xtiretamaj nrokisaj ri oyonib'äl. Junam xkik'o'yisaj ri tiqaq'ij, xkiqum kikape, xeb'eloq'om kaxlanwäy chuqa' ri te'ej tata'j xkipixab'a' ri xta Mariana, richin ta ronojel ütztitel chuwäch.

Samaj pa tijonik

Toq xisik'ij yan ri ruka'n ruxaq wuj, tab'ij chike chi tikib'ana' jun wachib'äl akuchi nkiya' ri xtikib'än rije' xa ta nisipäx jun oyonib'äl chike. Titz'eta' ronojel ri ruk'amon pe, ri ütztitel chuqa' ri man ütztitel ta.

Ri luq'ij, pa k'ichelaj yechaq'aj ri nimamixku' chuqa' ri tura's. Pa juyu', chuwäch ri tijob'äl, yeb'e'anin ri ak'wala', ixtani' chuqa' alab'o'.

Yetajin nketz'ab'ej jun k'ak'a k'olaj ri k'a xkiloq' pa jun k'ayib'äl jay po kan chanin xkinojsaj chi ulew ruwäch ri ti k'olaj. Yalan jeb'el ri q'ij, xa xe ri xta Irene nb'ison, ruyon tz'uyül pa jun ch'akät.

—¡Irene! Katampe katetz'an. —Xesik'in chi re ri rachib'il k'a ri ri xta Irene xuna' ruwäch richin xb'e jun ranin kik'in ri je'. Man xutz'et ta chi toq xyakatäj xuroqij kan ri oyonib'äl pa q'ayis. Nb'ison na po chuqa' nrajo' nk'oje' kik'in ri rachib'il.

Maritza, ri nch'ajch'ojrisan ri tijob'äl, ntajin nwa' toq xutz'ët chi royonib'äl ri xta Irene xtzaq kan toq rija' xyakatäj.

—¡Irene! —Toq xroyoj xta Irene konojel ri taq rachib'il xetzeq' el chirij.

—Xsaqär —Xecha' konojel.

—Xa b'ama xatzäq kan jun oyonib'äl. ¿Awichin rat? —Ri xta Irene xutzijoj chi re ri xk'ulwachitäj rik'in ri xta Mariana. Ri taq rachib'il xkiq'etetej ri xta Irene, ruma ketaman chi yalan xtuk'uxlaj runimal.

—Ja ri ntzu' —ri xta Maritza xujäch ri oyonib'äl —tanataj chi xa xe ri e nima'q ta winäq yetikir nkib'an jun kitaqoya'l. Yikikot ruma ri amama' nb'e awik'in richin yatkit'o'.

—Matyox, toq xkitel pa tijoni-k yojb'e junam pa jun k'amaya'l jay.

Xch'uch'u' qa ruk'u'x ri xta Maritza, po xuya' rutzijol chike ri ch'aqa' chik rachib'il pa tijob'äl chi ri xta Irene k'o jun royonib'al richin konojel nkito' toq k'atzinel chi re.

—¡Yalan jeb'èl! —e k'iy ri rachib'il yekikot rik'in ri xta Irene, e k'o jujun k'o chik koyonib'al chuqa' k'o jantäq nkitaqala' kitzijob'al pa WhatsApp o richin nkito' ki' rik'in k'utunik ri man xq'ax ta chike pa kisamaj richin kitijonik.

—Nuch'utite' nuya' q'ij chwe richin nqasaj aplicaciones, po k'o chi nk'utuj q'ij chi re. —Xub'ij ri xta Ixchel chi re, jun chike ri rachib'il.

Toq xkitz'ët yan ri oyonib'äl, xkimol kotz'ij chuqa' ruxaq taq che' pa ruramaj ri kolob'äl. K'o jantäq ri xta Irene xumäy qa çachike k'a rub'anon nunimal ri'?

Pa ri k'amaya'l Jay yesamäj ri xta Yoli chuqa' ri a Sergio. Jantape' yewoqa winaqi' kik'in richin nkib'an jun kitaqoya'l, richin nkiwelesaj pa wuj jun kisamaj richin kitijonik. Ri ch'u'ul kik'u'x chuqa' ri kisamaj kik'in ri winäq pa tinamit xub'an chi konojel nkikuqub'a' kik'u'x kik'in ri je'.

—Rutzil iwäch. ¿Achike ito'ik niwajo'? —Xcha' ri xta Yoli. Toq ri xta Yoli ntzijon kik'in ri a Sergio ntajin nub'an jun chik samaj kik'in ch'aqa' chik tijoxela'.

—Ja', k'atzinel nqanuk' royonib'al ri ti numam po nqajo' nqab'an jun chi re rik'in nu... nu... —Ri mama'j xutz'u' ri wuj akuchi nucholajij ri rub'eyal nawokisaj ri oyonib'äl —nutaqoya'l.

Ri xta Yoli xkikot rik'in ri xrak'axaj, ruma ri xkinojij ri ach'alalri'il. Ri ti xta Irene yalan ak'wal na richin ta nrokisaj ruyon jun oyonib'äl.

Chi rij jalajöj kiwäch k'utunik ri ti xta Irene chuqa' ri mama'j nkina' chi yalan k'iy, po xkajo' xkitz'ib'aj ta ronojel.

Tawak'axaj na k'a. Rin k'a ja xinb'an jun nutaqoya'l, re re' k'o chi nqaya' pa ri oyonib'äl richin tikirel nqokisaj —Ri xta Yoli nub'ij chi ja' rik'in rujolom. Ri xta Irene nrak'axaj ronojel, xkikot ruma ntajin nretamaj.

—We niya' q'ij chwe, nwajo' nb'ij chiwe chi tib'ana' utzil k'atzinel nitzu' jeb'ël achike ri aplicaciones niya' chi rupam. Man tikirel ta chaq nkokisaj ri elesäy wachib'äl, ri q'axach'ab'äl chuqa' ri akuchi at k'o wi. —Ri xta Irene ja'e' ncha' rik'in ri ti rujolom. Ri mama'j xuya' ri oyonib'äl chi re richin nukamuluj ri nub'ij ri xta Yoli.

—Tawila' ri tzij Ajustes, k'a ri akuchi nub'ij Aplicaciones, wakami kab'iyin akuchi nub'ij permisos. Chi ri' e k'o ri nkajo' nkikusaj ri aplicaciones pan awoyonib'äl. K'o chi natzu' jeb'ël ok achike ri kik'utun q'ij chawe richin nkokisaj ri aplicaciones ri', tatz'eta' chuqa' tacha' ri kan e k'atzinel nkikusaj ri aplicaciones richin nkib'an kisamaj.

—Nq'ax chwe. —Xcha' ri mama'j rukik nutz'ib'aj ronojel ri nb'ix chi re. Ri xta Yoli rik'in ri xta Irene yetze'en chirij ri mama'j. Toq xek'achoj xkiloq' ki-saldo chuqa' kik'amaya'l, k'a ri xetel el. Ranin ri a Sergio xtzeqe el chikij.

—¡Tiwak'axaj! —B'enäq ri a Sergio chikij richin nub'ij chike chi man xkitz'apäj ta kan ri xkijäq pa ri kematz'ib' ni ta rutaqoya'l ri mama'j.

—Matyox. Yalan yimestan —Janila k'iy ruk'ayewal xtuk'waj pe we xtiqa ta pa ruqa'a' jun itzel winäq.

Ja', ri winaqi' yetikir nkeleq'aj ri ab'i', ri atzijol aya'on chi rupam ri ataqoya'l, tikirel nkib'anala' eläq o xab'achike itzelal rik'in, man qetaman ta.

—¿Achike xiwetamaj? —Ri chaq'a' rute' chuqa' rutata' ri ti xta Irene xkak'axaj ronojel ri xtzijoj chike. Ri mama'j xa xe nusiloj rujolom rik'in.

—Xinwetamaj achike rub'eyal nb'iyajlan la tzij, rutzijol chuqa' ri na'oj pa ri k'amaya'l. —xtzoli'j ri tzij ri xta Irene rik'in kikitom. Ri xta Yoli xutzijoj chwe chi nutzijol ri'n nuya' kan retal pa k'amaya'l, xab'akuchi' ri xkib'e wi, jantape' nuk'ol chi rupam. —Ri te'ej nrak'axaj ronojel. —Ri molsamaj nkik'ayij ri k'amaya'l chi qe nkitaluj ri qatzijol kik'in ch'aqa' chik molsamaj ri nkik'ol ri qetal; achí'el ri rajilab'al qoyonib'al, akuchi öj k'o, ri rajilab'al oyonib'al ri e qak'olom pa ri qoyonib'al, ri oyonik yeqab'an chuqa' ri nqatzu' pa k'amaya'l.

Ri xta Irene xutzijoj chike chi retaman chik nrelesaj q'ij chike ri aplicaciones ri man k'atzinel ta nketamaj akuchi k'o wi richin nkib'an kisamaj pa ri oyonib'al, achí'el ri etz'anem, ri wachwuj, ri tzijonem o chats chuqa' ri aplicaciones richin wachib'al, raxnaqil, cholq'ij, konojel ri e k'o pa ri oyonib'al.

Chuqa' xuya' rutzijol chike chi xuya' jun retal rokisaxik ri oyonib'al, richin kerí' majun achike ta nukusan toq rija' man ruya'on ta q'ij chi re.

—Janila yojkikot awik'in. Wakami ramaj chik richin yojwär. —Xcha' rutata' chi re.

Samaj pa tijonik

Tab'ij chike chi tikijuxu' ri tzij ri kan xuyik jun k'utunik pa kina'oj. K'a ri, pa kitz'ib'awuj tikib'ana' jun sutz' rik'in ri tzij xkijux. Tab'ij chike chi tikitz'ib'aj jun retal na'oj pa ruwi' ri xketamaj.

Toq xeq'ax ri q'ij ri ti xta Irene xtz'ib'an apo chi re runimal.

Ri xta Irene xuk'is ri tzijonem rik'in ri xta Mariana, po xuna' chi man ta ki' ruk'u'x. Rik'in jub'a xa kosinäq ri numal xunojij ri xta Irene, xa k'a ja jun wuqq'ij ri xb'e el ri xta Mariana, xujäl rochoch, xuchop rusamaj, k'äs kik'in ch'aaq' chik rach'alal ri man kan ta e rutz'eton ruma näj e k'o wi. Po man rik'in wi ri', q'ij q'ij yetz'ib'an ki', stape' ri xta Mariana man kan ta ki' ruk'u'x ntz'ib'an pe. ¿La ützi ruwäch?

Ke k'a matyox ri',
yikikot awik'in.
Tachajij awi'. Jujun
iq'etenik chiwe.

Ütz

Q'ij. Ja rin'in Irene.
K'o chik
nuk'amaya'l.

Wakami rik'in ri taq wachib'il
xtiqamol qi' richin xtiqakem
jujun qapeqes akuchi yeqak'ol
ri qetz'ab'a'l. Ri qamama' nutaq
jun aq'etenik.

Samaj pa tijonik

Tak'utuj chike ri atijixela'
wi riye' yetzjon kik'in
kach'alal pa oyonib'al.
K'utunik achi'el ri zachike
nana' toq yatoyoxpe?

—Te’.

—Tab’ij Irene —chi e ka’i’ e k’o chi ruchí’ q’aq’ nkiqum ki kape ri xkitzäk pa xara. Rujachon ri’ rusimilil kik’in, rokiq ri jäb’ nutunub’a’ ri’ rik’in ri k’ichelaj.

—¿Yach’o chi re ri xta Mariana?

—Q’ij q’ij wal.

—Chwe rin ma kan ta ntz’ib’an pe. Xujiq’aj ruxla’ rik’in b’is.

Ri te’ej xtzijon rik’in. Xucha’ jeb’ël ri tzij xrokisaj rik’in richin man nuxib’ij ri ti ral. Xub’ij chi re chi ri xta Mariana k’o jun rachib’il pa samaj ri q’ij q’ij ntz’ib’an chi re, richin yeb’ewa’ ta junam chuqa’ nutäq b’ix ri yech’o chirij ri ajowab’äl, ntz’iban chi re toq xetel yan el pa samaj, toq ya b’enäq chik ri aq’a’. Ri xta Mariana man ki’ ta ruk’u’x ruma üt’z runa’on rusamaj, po rija’ majun ruya’on ta q’ij chi re ri winäq ri’ kerí’ yerub’anala’, richin ta nch’o chi re toq man e k’o ta chik pa samaj.

Ri ti xta Irene xa xe xutzú ruqumub'al, majun chik rupam, man xq'ajan ta chik. Man junam ta chik ruki'il, xkatäj royowal chuqa' xuna' chi majun nril ta achike nub'an. Jantape' nrajo' nuto' runimal stape' näj e k'o wi.

—Re re' tikirel nk'ulwachitäj rik'in jun awachib'il pa atijonik, kik'in winaqi' e k'o chi'anaqaj chuqa' kik'in ri winaqi' ri man qetaman ta kiwäch. Mani' tamestaj chi majun b'ey ta qamak röj.

Ruya'on rak'axab'al ri ti xta Irene —¿We xa kiri' xtikib'an chwe rin chuqa' ruma wakami k'o chin woyonib'al, ruma nkusaj wachwuj?

—Xa ta kerí' taya' rutzijol chuqa' tatz'apij rub'eyal ri winäq ntajin yatrünäq. Wi xa kiri' xtak'ulwachij k'o chi nab'ij chwe rin chuqa' chi re ri atata' richin junam nqato' qi'.

Ri te'ej xuk'is rutzijoxkil chi re ri ral. Ri xta Mariana xril ruto'ik kik'in ri rachib'il pa samaj, ruma man k'a ja ta nab'ey mul kiri' nub'an ri achi ri'. Xuya' rutzijol chi re chi rute' chuqa' rutata' xkib'ij chi re ri xta Mariana chi titzolinpe chuwayjay toq xtik'is ri wuqq'ij, richin man nuna' ta chi k'o ruyon.

Ri tokoq'a' qa, pa ruch'at, ri xta Irene xch'ob'on. Xnojij chi nuk'utuj na q'ij richin xtib'e rik'in ri xta Yoli, richin ta rija' nuya' jun ka'í' oxí' na'oj chi re richin nuto' runimal.

Samaj pa tijonik

Tab'ij chike ri atijoxela' we xa ketaman pa ruwi' jun winäq k'oyinäq chi rupam jun k'ayewal achi'el ri xta Mariana. ¿Achike ri xkib'an? ¿A choj rik'in xetzijon wi pa ruwi' ri xkik'ulwachij?

Pa ruka'n q'ij, toq xk'is ri kitijonik, ri xta Irene rik'in ri taq rachib'il xeb'e'oqa rik'in ri xta Yoli. Xkitzijoj chi re ri xuk'ulwachij ri xta Mariana.

—K'o chi yoqtz'ib'an chi re chuqa' tiqab'ana' taq wachib'al richin nqayik ruk'u'x. —Xcha' ri xta Ixchel. Konojel xkib'ij chi utz, k'a ri xkelesaj kib'onib'al, ri xta Yoli xuya' ruxaq wuj chike.

—Nqajo' nqaya' pixab' kik'in ri taq wachib'al —xub'ij ri xta Irene.

—Ütz. Ri ate' utz xub'an, rin yitikir nya' jun ka'í' oxi' na'oj chuqa'. Wi ri jun achi ri' ma ntane' ta, xa jun naqonel. Ri naqonik nub'an pa taqoya'l richin ri samaj o choj richin rija', pa ri nutz'ib'aj pe chi re o ri nutz'ib'aj pa ronojel ri nuya' pa ruwachwuj ri xta Mariana.

Ri ixtani' xkil chik jun na'oj. Xkinojij chi tikirel xtekiya' ri taq wachib'al xkib'an pa ri k'amaya'l Jay chuqa' pa ri kitijob'al. Xa choj kerí' xkik'oyisaj ri tiqaq'ij.

Ri itzelal pa k'amaya'l K'O tikirel natzu' toq:

- *Nkinik'oj achike nab'an stape' rat man aya'on taq'ij chike.
- **Itzel taq tzij chuqa' itzel taq na'oj
- ***Eläq'

¿Achike tikirel nab'an toq yanaqox pa k'amaya'l ?

Takanoj ato'k, tatzijoj chi re jun winäq achoj rik'in k'o akuqub'alb'al k'u'x.

Nak'ol retal ri nub'an

Taya' rutzijol chi re ri aplicacion chuqa' tatz'apij rub'ey pa k'amaya'l.

 Samaj pa tijonik

Tab'ij chike ri atijoxela' chi pa molaj, xketzijon chuqa' xtkinuk' na'oj pa ruwi' ri tikirel nkib'an richin e jkil pa k'amaya'l. Achi'el ri xkib'an ri xta Irene rik'in ri taq rachib'il; ¿achike ta chik jun tikirel nkib'an ri winaqi' pa komon chuqa' pa kiyonil, richin nkichajij ki' toq e k'o chuqa' toq man e k'o ta pa k'amaya'l?

Ri saq'ij jukumaj ri xta Mariana nkaläl ruk'axäj chirij ri sub'an yerub'an rute'. Ri wuqq'ij yalan k'iy etamanik xuya' kan, yalan xkos, ronojel ri xub'an pa rusamaj chuqa' pa ri k'ak'a rochoch.

Ri tokoq'a' qa ntajin ntzizon kik'in ri rute', rutata' chuqa' rik'in rumama', ri nimaq'a' k'o chik rutz'ib'an pe ri achi ri nnaqon pa rusamaj. Xutz'apij rub'ey richin man ntz'ib'an pe chi re chuqa' xuk'ol ri retal ri xutz'ib'aj richin xtukusaj wi xtuya' rutzijol rik'in jun q'atöy tzij ri chwa'q kab'ij apo.

Q'ij.
Ütz apetik pa samaj. ❤️

Xintz'et chi Mariana ab'i'.
Janila jeb'el ri ab'i'.

¿Xawa' yan? ¿La ütz nawak'axaj
re jun b'ix re' richin ajowab'äl?

¿Man nawajo' ta yatok
wachib'il?

¿Achike ruma kan yalan
awoyowal?

¿Xkatz'ib'an pe?

Majun achike ta xtintz'ib'aj chawe
wawe'. Ronojel ri xtiqatzijoj awik'in xa
xe pa ruwi' ri qasamaj pa ri qamolaj
richin ri samaj.

Ri xta Mariana xqa pe pa ri ch'ich', ri ti xta Irene juranin xb'eruk'ulu', xua'etetej richin xuna' ri ruxla'. Yalan ruk'uxlan. —Ri qate' xub'ij chwe achike xak'ulwachij, rik'in taq wachib'il xqab'an re jun ka'i' oxi' wachib'al re'.

Xeb'iyin ruya'al ruwach ri xta Mariana, xuchop ri taq wachib'al chuqa' xumatyoxij chi re. Stape' xa jun wuqq'ij ri xb'e ri xta Marta, konojel xkina' chi q'atzän b'enäq.

Ri tata'j xuk'waj ri kich'ich' pa jun chik b'ey, richin ri xta Mariana xutz'ët ta ri wachib'al rik'in ri na'oj chuqa' pixab' xutz'anab'a' ri xta Yoli pa ri K'amaya'l Jay. Chuqa' ri xkiya' pa ri taq tijonijay ri tijob'al. Konojel xkitze'ej qa pa kik'u'x. Yekikot kik'in ri kaj'wal.

—¡Yalan jeb'ël ri isamaj! —Xub'ij rik'in kikotemal ri xta Mariana.

—Ja ri achaq' xnojin —xcha' ri mama'j. —Ri samaj xqa chuwäch ri xta Yoli ruma ri' xuya' pa ri K'amaya'l Jay. Chuqa' xtzijon kik'in ri tijonela' richin nkiya' tijonik pa ruwi' ri rokisaxik chuqa' ri chajixik pa k'amaya'l.

—Matyox ruma ri ato'ik Irene, wakami ninna' chi man in k'o ta nuyon. Janila yatinwajo'. Re rupam na'oj re' yeqatzijoj kik'in ri wachib'il pa samaj toq yojwa' richin paq'ij po man rik'in ta ronojel ri rupam. Xa b'ama ütztä ta yenk'waj na pa nusamaj. —Xkikot ruk'u'x ri xta Mariana, ronojel ri xkib'an ruchaq', ri taq rachib'il chuqa' ri xkib'an pa komon xukuqub'a' qa ruk'u'x. Wakami xtuk'waj re na'oj re' pa rusamaj richin ri rachib'il rija' chuqa' xtikina' chi man e k'o ta kiyon chuqa' richin nketamaj jub'a chik pa ruwi' ronojel re'.

Wakami chi e ka'i' ketaman chik chi ri samajib'al ri kikusan pe xkib'an chi k'i'y ri xketamaj pa ruwi' ri k'ak'a taq rub'eyal rutzijol. Junam xtiketamaj na pa ruwi' ri chajinik pa k'amaya'l, jun b'ey pa jun q'ij, richin nkitaluj kik'in ri ixtani' chuqa' ri ixoqi' e k'o pa ri kitinamit.

MATYOXINIK

Ri lema' "Irene chuqa' Mariana. Jun lema' pa ruwi' ri Chajinik pa komon pa K'amaya'l", xalax rik'in ri na'oj chirij ruk'atz jalajoj taq samajib'al richin kitijonik ri ak'wala', ach'el ri chajinik e k'atzinel toq nukusax ri k'amaya'l, pa rutzub'al ri komon tinamit, k'atzinel jantape' nnatax chi ri k'amaya'l xa jun samajib'al.

Richin xb'an ta re samaj re' xqamol jun molaj ixoqi' ri xesamaj pa ruwi' ri na'oj, ri rayib'al re', ixoqi' ri k'o nim kich'ob'onik, nim kejqalem pa re samaj ke taq re':

Nqajo' nqak'awomaj, nqamatyoxij kisamaj ri tijonela' ri achojik'in junam xoj samaj richin xel ta re samaj re'; Kesia richin rutijob'al ri Palopo' Tinamit, Tz'oloj ya'. Silvia de León Juárez chuqa' Norma Eugenia Chiquin richin rutijob'al Sacanilla, E. O. P richin ri EORM Sacanilla. Cobán, Alta Verapaz.

Re jun samajib'al wuj re' xk'achoj chuqa' ruma kitzub'al, kina'oj ri Stephanie Burckhard (aj tz'ib') Sucely Puluc (aj b'anöy wachib'al) chuqa' ri Heidy Lucas Cabrera (aj b'anöy wachib'al). Nqamatyoxij chike ri tzalq'omanela' Jaquelyn Alacán chuqa' Marta Chocooj, ri je' rik'in ronojel kik'u'x xkiya' kito'ik, kisamaj richin re jun lema' re' xk'oyisax pa Kaqchikel chuqa' pa Q'eqchi' ch'ab'al. Pa k'isib'al chuqa', nqamatyoxij chi re CiberfemLab, qachib'il, qach'alal, richin samaj pa komon.

XIMONEL RI TOB'ÄL SAMAJIB'ÄL

<https://pad.riseup.net/p/R3curs0sH!storiasDigitales-keep>

RIJ RI SIK'IWUJ

Pa ruk'isib'al re samaj re', re sik'iwuj re' rumolon ruchi' ri jalajöj ruwäch ruk'u'x qasamaj pa CiberfemLab, ri e qab'anon pa taq tijonik kik'in ri taq Molojil, taq moloj samaj pa komon chuqa' kik'in ri ixoqi' e uk'wayol taq b'ey richin jalajöj taq tinamital, ruma xqatz'ët ruk'atz ri yeqab'anala' jalajöj taq wuj, jalajöj taq ruwäch samajib'äl ri yojkito' ta richin nqil jub'a chik pa ruwi' ri tob'äl e tikirel nqakusaj richin nqachajij qi' toq öj k'o pa ri jalajöj ruwäch, ruqa' ri k'amaya'l, ri qonojel yeqokisaj q'ij q'ij, po ri xb'eq'alajin pe rokisaxik ruma ri nimayab'il, ruma ri' k'atzinel nqetamaj yojk'oje' pa k'amaya'l, nqaya' kiq'ij, kejqalem ri ch'aaq' chik toq nqokisaj ri k'amaya'l, richin kerí' nqikot kik'u'x ri ak'wala'.

Pa rub'anikil ri lema' re', pa ri tijonik xeya'ox, ri tijonela' xkitzijoj chi qe chi rokisaxik ri k'amaya'l yalan qajnäq pa taq tinamit, stape jun ch'ojibäl, ruma qetaman chi jun samajib'äl ri yojruto' richin jantape' yojtzijon, yojch'o kik'in ri winaqi', richin jalajöj ruwäch rutzijol chuqa' ri k'atzinel yeb'ix. Po pa ri qamaq' lximulew, man junam ta rub'anon rik'in ri tikirinem rokisaxik ri k'amaya'l chiqawäch qonojel, rujech'un kan ri taq tinamit e k'o pa taq juyu' chuqa' ri manäq ta kipwaq, re' xa xe nuk'ut chiqawäch chi stape' junam qach'ojil ri champomal man junam ta rub'anon chi qe qonojel.

Nqana' chi k'o chi nqach'ojij chi re ruchampomal ri lximulew, chi pa ri taq tijob'äl e k'atzinel chi e k'o ta konojel ri tob'äl samaj, tob'äl k'aslem achi'el ri ya', ri k'amasaqil, rochochib'al, jun rutojik ruk'amon ri kiq'ij ri tijonela', richin kerí' toq ri ak'wala' e k'o pa kitijob'al nkina' chi üt'z kib'anon chi rupam, chi ruk'amon e k'o chirí', chi e jikil toq e k'o chirí', ruma jun kich'ojib'al chuqa'.

**richin tikirel
k'o tijonik, jikil,
sipan chuqa'
pa rub'eyal
richin ri taq ak'wala'!**

**CIBER
FEM
LAB***

